

# “OĞUZ KAĞAN” VE “ARI-HAAN” DESTANLARI UYGARLAŞMA SÜRECİ AÇISINDAN NASIL OKUNABİLİR?

How can the “Oguz Kagan” and the “Ari-Haan” epics be read  
in terms of civilization process?

Prof. Dr. Mehmet AÇA\*

ÖZ

Bu çalışma, “Oğuz Kağan” ve “Ari-Haan” destanlarını uygarlaşma süreci açısından okuma çabalarının bir ürünüdür. Çalışmada, öncelikle uygarlığın temelleri hakkında Will Durant’ın tespitlerinden yola çıkarak bilgi verilmiş, ardından da sırasıyla “Ari-Haan” ve “Oğuz Kağan” destanları, ilk insanların dünya hayatı için gerekli olan bilgi ve donanımına sahip oluşları ve uygarlaşma süreçleri bağlamında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Okumalar, her iki destanın da insanlığın “basit”ten daha “gelişmiş” ve “uygar” bir konuma gelişini, bugünkü bilimin ortaya koyduğu belli bir sıralama ve düzene göre yansıttığını ortaya koymuştur. Okumalar, kültür ve uygarlık tarihi araştırmalarının araştırmaları sırasında kimi mitik ve tarihi-menkabevi destanlardan da yararlanabileceklerini göstermiştir.

## Anahtar Sözcükler

Oğuz Kağan, Ari-Haan, Destan, Uygarlık

## ABSTRACT

This study is a product of reading efforts of the “Oguz Kagan” and the “Ari-Haan” epics in terms of civilization process. In this study first, the information about the fundamentals of civilization process from Will Durant’s perspective are brought up and then Ari-Haan and Oguz Kagan epics are considered in order within the context of primitive’s civilization process. Besides, the knowledge of the primitive’s needs to survive in this world is determined according to the mentioned epics. Readings indicates that both of these epics also reflect human being’s progress from “simple” to “developed” and “civilized” situations as the way scientists asserted today. As a result, it is pointed out in the paper that the researchers of culture and civilization can benefit from some mythic and heroic epics during their researches.

## Key Words

Oguz Kagan, Ari-Haan, Epic, Civilization

## 1. Amaç ve Kapsam

Kahramanlık destanları, sadece milletlerin savaş ve kahramanlıklarla dolu geçmişlerini yarı gerçek yarı efsanevi düzlemde yeni kuşaklara aktarmakla yetinmezler, toplumsal değerlerin aktarımında, olumlanan değerlerin birleşmesinden meydana gelen “ideal tip”lerin genç kuşaklara sunumunda, kahramanlık, yurt-vatan sevgisi gibi birlikteliği ve sürekliliği sağlayan duyguların aşılınması ve geliştirilmesinde de önemli görevler üstlenirler. Bu tür anlatılar, efsanevi bir zemine oturtulmakla birlikte, toplumların oluşumları, geçmişleri,

uygarlaşma yolunda geçirdikleri evreleri, kültürleri, sosyal yaşantıları, inanç ve düşünce kalıpları hakkında da önemli ipuçları sunarlar. Oluşturuldukları ve anlatıldıkları uzun dönemlerin sosyal, kültürel, düşünce ve inanç özellikleri, bir başka deyişle, uygarlık düzeyi hakkında bilgiler içeren kimi kahramanlık konulu destanlar, toplumların uygarlaşma sürecinde geçirdikleri evreler hakkında, kültür ve medeniyet tarihi araştırmalarının tespit ve değerlendirmelerini destekleyici/zenginleştirici unsurlar da barındırırlar.

Bu çalışmada, “Oğuz Kağan” des-

\* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.  
mehmetaca@balikesir.edu.tr

tanının Uygur harfli nüshasıyla<sup>1</sup> Tıva Türklerinin “Arı-Haan” destanı<sup>2</sup>, özeldede Türklerin, genelde tüm insanlığın uygarlaşma sürecinde geçirdiği evreler bağlamında incelenecek ve tespit edilen yansımalar çeşitli açılardan değerlendirilecektir.

Sözü edilen destan metinlerinde, Tanrı tarafından yaratıldığı gökten yere indirildiğine inanılan ilk insanın ilkel barınma ve beslenme biçiminden daha gelişmiş bir barınma ve beslenme biçimine geçişi, vahşi doğaya karşı yürüttüğü mücadelede aklı ve donanımı sayesinde üstün konuma gelmesi, kendisini düşünen, kurgulayan ve biçimlendiren bir varlık olarak çok daha yüksek bir mertebeye çıkarması, yiyecek kültürünü basit ve ilkel aşamadan çok daha gelişmiş bir aşamaya taşınması, atı evcilleştirmesi, taygadan bozkıra çıkarak uygarlaşma sürecini başlatması, evlilik kurumunu tesis edip geliştirmesi, mülkiyet bilincine ulaşması, klan ve kabile aşamalarından çok daha sistemli bir topluluk ve devlet aşamasına geçmesi, ileride daha da geliştireceği bir sosyal yaşam tarzıyla bu sosyal yaşamı biçimlendiren normları oluşturması, dar çerçeveli bir egemenlik aşamasından çok daha geniş alanları kapsayan egemenlik düşüncesine ulaşması gibi konular çok çarpıcı bir şekilde aktarılmıştır. Bütün bu hususlar, her iki destan metnini, özeldede Türklerin, genelde ise tüm insanlığın uygarlaşma sürecini anlama ve yorumlama açılarından da incelenmeye değer kılmaktadır.

Anılan destanlar uygarlaşma süreci açısından ele alınmadan önce uygarlığın hangi temeller üzerinde geliştiği hakkında Amerikalı tarihçi Will Durant'ın görüşlerinden yola çıkılarak kısa bilgiler verilecektir.

## 2. Uygarlıklar Hangi Temeller Üzerinde Gelişti?

Uygarlığı kısaca “kültürel yaratmayı harekete getiren sosyal bir düzen” olarak tanımlayan tarihçi Will Durant, eşi Ariel Durant'la birlikte kaleme aldığı *The Story of Civilization* adlı on ciltlik eserinin ön sözü olan *Medeniyetin Temelleri*'nde uygarlığın dört temel unsurdan oluştuğuna dikkat çekmiştir: “Ekonomik şartlar, siyasî düzen, ahlaki gelenekler ve bilgi peşinde gidilmesi ve güzel sanatlar.” (Durant, 1996: 13) Aynı yeryüzünü paylaştığı diğer canlılardan düşünme, konuşma, yazma, gözlemleme, model alma ve modelleri geliştirme, kurgulayabilme ve mevcut şartları lehine değiştirip geliştirebilme yetileriyle derece derece farklılaşan insanlığın uygarlaşma yolunda ilerleme ya da gerilemesinde Durant'ın da ifade ettiği üzere ekolojik, coğrafi, iktisadî, fizikî ve biyolojik faktörler etkili olmuştur. Sözü edilen faktörlerden herhangi birisinin ortadan kalkışı, bir uygarlığın ortadan kalkmasına yetebilmiştir. (Durant, 1996: 18)

Uygarlığın ekonomik temellerini izah eden Durant, ileriki günler için çok az tedbir alan ya da hiç alamayan “ilkel”in yarınını düşünmeye başlayarak “cennet”i terk edip endişe vadilerine geçtiğine, hırs ve iştahı kabaran “ilkel”in böylece mülkiyet bilincine ulaştığına dikkat çekmiştir. (Durant, 1996: 23) “Devlet” mekanizmasının da temelinde iktisadî tedbirleri gören Durant'a göre, iktisadî tedbirler, siyasî organizasyonla kol kola gitmiş, büyümüş ve yiyecek uğrundaki gayretlerin birleştirilmesi de devletin meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. (Durant, 1996: 24)

Avcılıkla balıkçılığı iktisadî gelişmelerde aşama olarak nitelendirmeyen Durant, hayvanları ehlileştirme ve doğurma yetilerini kontrol altına alma, on-

ların sütünden yararlanma gibi iktisadî gelişmelerin, daha yerinde bir ifadeyle, ormandan bozkıra, avcılıktan hayvancılığa geçişin, insanlığın uygarlaşma sürecinde çok önemli adımlar olduğunu ifade ettikten sonra, kadınlar tarafından gerçekleştirilen en büyük keşfe, yani, tarıma da temas etmiştir. Toprağın işlenmesinin toprağı işlemeye yönelik aletlerin geliştirilmesine neden olduğunu da ifade eden Durant, doğanın insana tedbir alma sanatını, tutumluluğun faziletini, zaman kavramını öğrettiğini, ziraatın avcılıktan daha iyi ve daha devamlı bir yiyecek kaynağı olduğunu öğrenen insanlığının bunu kavradıktan sonra kendisini “hayvanlık”tan uygarlığa götüreceği “konuşma”, “ziraat” ve “yazı”dan oluşan üç adımdan birisini attığına dikkat çekmiştir. (Durant, 1996: 29)

Toplayıcılık, avcılık, hayvancılık, tarım ve ateş kavramlarına bağlı bir şekilde gelişen yiyecek kültürü, uygarlaşma sürecinde önemli bir rol üstlenmiştir. Durant, yiyecek kaynaklarının istikrarsızlığının “ilkel” insanları hemen hemen her şeyi (kabuklu deniz hayvanları, denizkestanesi, kurbağa, sümüklü böcek, fare, solucan, kırkayak, çekirge, kertenkele, bit, böcek, bitki kökleri, sürüngen ve kuş yumurtaları, vd.) yiyen canlılar haline getirdiğini, ancak sonradan keşfedilen ateşin doyurulamayan bu oburluğu sınırlayabildiğini ve ziraatla işbirliği yapan ateşin insanlığı sürekli olarak av peşinde koşmaktan kurtarabildiğini ifade etmiştir. (Durant, 1996: 30-31) Yiyeceğin pişirilmesi, doğal halleriyle yenilemez olan binlerce bitkideki selüloz ve nişastayı parçalamış ve insan başlıca yiyecek maddeleri olarak her geçen biraz daha hububat ve sebze yöneltmiştir. Yiyeceklerin pişirilmesi, çene kaslarının zayıflamasına ve diş çürümelerine neden olmakla birlikte, insan ömrünün uzamasını da sağlamıştır. (Durant, 1996: 31)

İster avcılık ve hayvancılık (çobanlık), isterse ziraat ortamlarında bulunsun, insanlığının bu ortamlarda doğanın kendisine sunduğu modelleri/örnekleri iyi bir şekilde gözlemleyebildiği ve bu modelleri kendi şartlarına göre geliştirebildiği, çokça bilinen bir husustur. İnsanlığının bu modelleri algılayıp geliştirebilme yeteneği avlanma, savunma, saldırı ve ziraat amaçlı araç ve gereçleri geliştirmesinde de kendisini göstermiştir. Kendisiyle aynı ortamları paylaşan ve doğuştan savunma ve saldırı amaçlı araçlara (pençe, diş, boynuz, vb.) sahip olan kimi yırtıcı hayvanlara karşı akli ve büyük oranda gözlemlere ve gözlemler sırasında fark edilen modelleri geliştirmeye dayanan donanma yeteneği ile karşı koyabilen insanlığı, bu yeteneğiyle vahşî doğa üzerinde kısmen egemen bir konuma gelebilmiştir. Tarihçi Will Durant, insanın başlangıçta doğanın kendisine sunduklarından muhtemelen memnun olduğuna, toprağın meyvelerinin onun yiyecekleri, hayvan deri ve kürklerinin giyecekleri, yamaçlardaki mağaraların barınakları olduğuna dikkat çekmiştir. Bu basit ve kendiliğinden devam eden sürecin, insanın diğer canlıları taklit etmesiyle değiştiğini ifade eden Durant, bu konuda şunları yazmıştır: *“Sonraları, ‘belki’ (belki, çünkü tarihin büyük kısmı tahmin, gerisi peşin hükümlerden ibarettir) hayvanların nasıl alet kullandıklarını ve nasıl çalıştıklarını taklit etti: Maymunun düşmanlarına taş ve meyve fırlattığını veya fındık, ceviz ve midyeleri taşla kırarak açtığını; kunduzun sulara bentler yaptığını, kuşların yuva, şempanzelerin kulübeye çok benzeyen sığınaklar yaptıklarını gördü. Onların pençelerini, dişlerini, boynuzlarını ve derilerini kısılandı ve onlarınkine benzeyen aletler yapmaya başladı...”* (Durant, 1996: 34)

İnsanlığın uygarlık alanındaki gelişiminin en önemli göstergelerinden birisi de, ekonomik şartlara ve modellere bağlı bir şekilde değişen barınma tarzlarındaki gelişmedir. Başlangıçta yamaçlardaki mağaraları ve ağaç kovuklarını barınak olarak kullanan ve son derece basit ve ilkel beslenme tarzlarıyla hayatını sürdüren insanoğlunun barınma ve beslenme tarzı, ekonomik şartlara ve modellere bağlı bir şekilde değişerek gelişmiştir. Durant, barınma biçimlerinin insan topluluklarının ekonomik şartlarına göre değişimi hakkında şu bilgileri vermektedir: *“İlkel insanlar, güneşte kuruttukları kilden, tuğlalar yaparak kulübeler inşa ettiler. Fakat bu safha, “vahşi”nin balçık kulübesini, devamlı bir gelişme zinciri halinde Nineva ve Babil’in şaheşer çinilerine götürecektir inşaat sanatının sonraki merhalesinde görüldü. Seylan’ın Veddalar’ı gibi bazı ilkel insanlar, oturmaları için kendilerine kapalı bir yer yapmadılar, toprak ve gök kubbe onlara yetiyordu; bazıları, Tasmanyalılar gibi, ağaç kovuklarında uyudu; bir diğeri, New South Wales yerlileri gibi, mağaralarda yaşadı; diğeri, Orman Adamları gibi, rüzgârdan korunmak için kendilerine ağaç dallarından sığınaklar yaptılar veya pek ender hallerde, bu sığınakları toprağa gömerek üzerlerini yaprak ve yosunla kapladılar. Rüzgârdan korunmak için yapılan bu sığınaklara duvar da eklenince kulübe ortaya çıktı. Avustralya yerlileri arasında kulübenin bütün tekâmülünü görüyoruz: İki veya üç kişinin barınmaları için ot ve çamurdan yapılmış küçük modellerden, otuz veya daha fazla insanın yaşayabileceği büyük evlere kadar. Avcı ve çoban, bir yerden diğeri giderken, beraberinde götürebilmesi için çadırı tercih etti. (...) Nihayet, Oceania yerlileri, dikkatle kestikleri tahtalarla gerçek evleri kurdular ve böylece, tahta-*

*dan konutların tekâmülü tamamlanmış oldu.”* (Durant, 1996: 37-38)

Medeniyetin ekonomik temelini tam anlamıyla oluşturabilmek için “taşıt mekanizması”, “ticaret” ve “mübadele vasıtası” işlemlerini de geliştiren insanoğlu, bu işlemlerin ardından ekonomik organizasyonlar geliştirmeye başlamış, “ilkel komünizm”den “özel mülkiyet” ve “sınıflaşma”ya kadar uzanan bir süreci tamamlamıştır. *“Avcılıktan ziraata geçiş, kabile mülkiyetinden aile mülkiyetine bir sıçrayışı da gerektirdi; insanların mülkiyetine geçen üniteler, en ekonomik istihlal üniteleri halini aldılar. Aile-otritenin en yaşlı erkek üzerinde toplanmasıyla-gitgide daha ve daha fazla babaerkil bir mahiyet alınca, mülkiyet de aynı hızla ferdileşti ve şahsi veraset meydana çıktı. Müteşebbis fertler, aile çevresini sık sık terk ederek geleneksel sınırlar ötesine uzandılar, çok çalışarak orman ve bataklıkları işlenebilir tarlalar haline getirdiler; bu toprakları kendilerininmiş gibi kıskançlıkla korudular ve sonunda bu ‘hak’larını cemiyete de kabul ettirerek bir diğeri çeşit ferdi mülkiyeti başlattılar...”* (Durant, 1996: 46-47).

Uygarlığın siyasî temellerinden de kısaca söz etmek gerekirse, yine Durant’tan yola çıkarak şunları söylememiz mümkündür. Bugün “hükümet” ve “devlet” aşamasını yaşayan insanoğlunun geliştirdiği devamlı sosyal organizasyonun ilk şartı “klan” olmuştur.<sup>3</sup> Bir grup klanın bir reis altında birleşmesi, devlet istikametinde atılmış ikinci bir adım olmuştur. Durant, devletin teşekkülü için sosyal organizasyon prensibinde değişimin, yani, akrabalıktan diğeri üzerinde hâkimiyet kurmaya yönelik bir değişimin gerektiğini ifade etmiştir.<sup>4</sup> “Devlet”i savaşların doğurduğunu iddia eden Durant, savaşların hükümet ve devletin oluşumundaki rolü

hakkında şu çarpıcı tespitlerde bulunmuştur: “*Kabile reisini, kralı ve devleti ortaya çıkaran harptir, tıpkı harbi de onların yaptıkları gibi. Samoda’da, reisin otoritesi harp devam ettiği müddetçe sürdü, diğer zamanlarda kimse ona al-dırış etmedi. Dyaklar’da, aile reisinden başka hükümet yoktu: bir çatışma sırasında en cesur cengâverlerinin liderliğinde birleştiler, fakat harp biter bitmez, reislerini geldiği yere gönderdiler. Barış devrelerinde en çok otoriteye sahip olan papaz [din adamı] veya baş sihirbazdı ve nihayet, kabilenin ekserisi arasında normal bir hükümet tarzı olarak daimi bir krallık gelişince, cengâverler, aile-reisleri ve papazlar bir çatı altında birleşti-veya devleti oluşturan bunlar oldu.*” (Durant, 1996: 53)

İktidar, otorite, devlet, hükümet, kanun ve devamlı sosyal organizasyonla savaş arasında sıkı bir bağ gören Durant, savaşın sayısız sonuçlarını şu şekilde sıralamıştır: “*Harbin sayısız neticeleri görüldü. Zayıf halkaların vicdansızca ortadan kaldırılmasına vasıtalık etti ve ırkların cesaret, şiddet, vahşet, zekâ ve maharet seviyelerini yükseltti. İcatları teşvik etti, sonunda faydalı aletler olarak kullanılan silahları yaptı ve zamanla harp sanatı haline geldi. (Günümüzde, stratejik gerekçelerle yapılan kaç demiryolu ticaret vasıtası olarak kullanılmağa başlandı!) Hepsinin üstünde, harp, ilkel komünizmi ve anarşizmi dağıttı, organizasyon ve disiplin getirdi, harp, esirlerin köle olarak kullanılmasına, sınıfların diğerlerinin hâkimiyeti altına girmelerine ve hükümetin büyümesine hizmet etti. Devletin anası mülkiyetti, babası da harp.*” (Durant, 1996: 55)

Kanunların mülkiyet, evlilik ve hükümetle geldiği görüşünü taşıyan Durant, varlığını kuvvete başvurarak sürdürmeye çalışan bir devletin zamanla

kendi varlığını sürdürmek, vatandaşın ruhunda milliyetçilik sadakat ve gurunun yerleştirebilmek için “aile”, “din” ve “mektep” gibi doktrin cihazlarına başvurduğunu ileri sürmüştür. Bu cihazlar binlerce polisin yerini tutmuş, savaşlarda gerekli olan sosyal dayanışma için kamuoyu oluşturmuştur. Yönetici azınlık kuvvet yoluyla kurduğu egemenliğini bir kanunlar sistemi halinde geliştirmeye çalışmış ve böylece halka memnuniyetle karşılayacağı bir güven ve düzen getirilmiş ve halkın da bu düzeni benimsemesi ve bağlılık göstermesi karşılığında tebaaya da uyruğun hakkı tanınmıştır. (Durant, 1996: 59)

Uygarlığın siyasî temellerini oluşturan en önemli unsurlarından aile, iktisadî ilişkiler ve siyasî hâkimiyet sosyal organizasyonun prensibi olarak akrabalığın yerini aldığı anda, klanın tahtına oturmuştur. Klan, toplumun bir alt yapısı mevkisini kaybetmiş ve sosyal organizasyonun dibine aile yerleşmiştir. Tabanı ailenin oluşturduğu bir sosyal organizasyonda tepeyi de devlet işgal etmiştir. Durant’ın ifadesiyle aile, sanayiye yeniden düzenleme ve ırkı devam ettirme görevini üzerine alırken hükümet de sosyal düzeni koruma işini yüklenmiştir. (Durant, 1996: 68)<sup>5</sup>

Yukarıda da ifade edildiği üzere, uygarlığın ahlakî (evlilik, seksüel ahlak, sosyal ahlak, din), zihni (edebiyat, bilim, sanat) temelleri de vardır. Bu temeller de en az ekonomik ve siyasî temeller kadar önemlidirler ve bunlardan herhangi birisinin tek başına yokluğu, bir uygarlığın ortadan kalkmasına neden olabilmektedir.<sup>6</sup>

### 3. Tanrı'nın İlk İnsanları: Oğuz Kağan ve Arı-Haan

Uygarlaşma süreci açısından değerlendireceğimiz her iki destan metninde de başkahramanlar, Tanrı'nın yeryüzü-

ne indirdiği ilk insan olma özelliği taşı-  
maktadırlar. Uygur harfli “Oğuz Kağan”  
destanında<sup>7</sup> Oğuz Kağan’ın ilk insan  
olma özelliği, Uygur bakışlarının kale-  
minde daha karmaşık bir hal alırken<sup>8</sup>  
“Arı-Haan” destanının başkahramanı-  
nın Tanrı’nın ilk insanı olma özelliği, çok  
belirgin bir şekilde korunmuştur. “Arı-  
Haan” destanının başkahramanın doğu-  
munu, göksel at ve kız vasıtasıyla “ilkel”  
ve “basit” aşamadan “uygar” aşamaya  
geçişinin anlatan bölümler, Türkler ara-  
sından derlenen kimi yaratılış mitlerin-  
deki ilk insanın yaratılışı ve uygarlaşma  
sürecini anlatan ifadelerle uygunluk arz  
etmektedir. Tanrı tarafından yaratılan  
ilk insan olma vasfı Uygur bakışlarınca  
daha karmaşık bir hale getirilen Oğuz  
Kağan, insanlığın akıl ve donanım va-  
sıtasıyla uygarlaşması sürecinin anlatı-  
mında “geliştirici” bir kahraman olarak  
karşımıza çıkmaktadır. Arı-Haan, Tan-  
rısals/göksel unsurlar tarafından “uygar-  
laştırılan” bir kişi görüntüsü sergilerken  
Oğuz Kağan, akıl ve donanım aracılığıyla  
“uygarlaştıran” ve “geliştiren” bir kişilik  
sergilemektedir. Bu da, “Oğuz Kağan”  
destanını oluşturup yaşatan toplumun  
uygarlık düzeyi ve metni mitolojik bir  
destandan “tarihî-menkabevi” bir destan-  
a dönüştürme çabalarıyla bağlantılıdır.  
Her iki metinde de ilk insanın meydana  
gelişi “gök”le, yani, Tanrı ile ilişkilendi-  
rilmiştir. Bu “yaratılış”, her iki metinde  
de doğa unsurları (ağaç, su, dağ, ışık,  
boğa, ay, vb.) devreye sokularak simge-  
sel bir dille anlatılmıştır. Bu simgesel  
anlatım, her iki kahramanın da doğa ta-  
rafından oluşturulmuş insanlar olduğu  
izlenimini vermektedir. Fakat Türk ina-  
nış ve düşünüş sistemi ile bu sistemin  
simgeleri göz önünde tutulduğunda, her  
iki kahramanın da bizzat Tanrı tarafın-  
dan gökte yaratıldığı ve yeryüzüne indi-  
rildiği anlaşılacaktır.

#### 4. Kutlu Arı-Haan’ın “Basit”ten “Gelişmiş”e, “İlkel”den “Uygar”a Doğru Zahmetsiz Yolculuğu:

Tıva kahramanlık destanı “Arı-  
Haan”ın başkahramanı Arı-Haan’ın kut-  
sal ağaç aracılığıyla gökten, yani, Tanrı  
katından yeryüzüne indirilmesini, ilkel  
barınakta barınarak ilkel tarzda bes-  
lenmesini, Tanrı tarafından gönderilen  
göksel varlıklar (kutsal ve yaşlı at, gök-  
ten indirilen kadın) tarafından dünya  
üzerindeki hayat için gerekli olan bilgi  
ve donanımına sahip kılınışını, gökten  
indirilen kadınla evlenmesini, evlendi-  
ği kutsal kadın sayesinde çalışmayı ve  
gökten indirilen bir ulusa hanlık etmeyi  
öğrenmesini anlatan bölümler, “yaratılış  
mitleri”yle doğrudan bağlantılıdır<sup>9</sup>  
ve uygarlık tarihi araştırmalarının orta-  
ya koyduğu uygarlaşma süreciyle ilgili  
tespitlerin sözlü edebiyat ürünlerindeki  
örnekleri ve yansımaları açısından ol-  
dukları önemlidirler.

*“Geçmişin geçmişinde / öncelerin ön-  
cesinde / iyi çağın omzunda / kötü çağın  
başında / yer-zaman oluşurken / Şagju-  
Tümei burkan hakim iken”* (Ergun-Aça,  
2005: 225), yani, “başlangıç”ta bir yerde  
ak tayga ile su kıyısında bulunan yalnız  
bodur ağacın (gök, yer ve yeraltından olu-  
şan üç katmanı birbirine bağlayan kut-  
sal hayat ağacının) gövdesinde beliren  
bir urdan çıkarılarak “yukarı dünya”dan  
“orta dünya”ya indirilen “altın başlı, gü-  
müş göğüslü” oğlan, ağaç gövdesindeki  
urdan çıktıktan sonra ağacın gövdesin-  
den tutunup oturur.<sup>10</sup> Oğlan, orada, vü-  
cudunun gölge tarafı kararır, güneş ta-  
rafı kahverengileşip sertleşinceye kadar  
oturur ve ardından yalnızlığının farkına  
vararak kendi varlığını sorgulamaya  
başlar. Düşünmeye ve sorgulamaya baş-  
laması, özellikle de kendini ve çevresini  
anlamlandırmaya çalışması, gelişip iler-

leyebilmesi için gerekli olan ilk adımı atması anlamına gelmektedir.<sup>11</sup>

Düşünme ve sorgulama yetileriyle diğer canlılardan aşama aşama farklılaşan insanoğlu için, henüz biçimlendirme ve dönüştürme çabalarına girişmediği “başlangıç”ta beslenme ve barınma, daha insanoğlunun müdahalelerine maruz kalmamış olan doğanın sunduğu basit ve ilkel imkânlarla mümkün olabilmektedir. Destanda, yalnız bodur ağacın gövdesinde beliren urdan çıkarak “orta dünya”ya inen Arı-Haan’ın ilkel ve basit barınma ve beslenme tarzını benimsemesi, kendiliğinden değil de, Tanrısal bir yönlendirmenin sonucu olarak gerçekleşmiştir. Ağaç gövdesindeki urdan çıkması nedeniyle ana ve babasının “Uspun gök denizdeki yer iyesi” olabileceğini düşünen oğlan, yer anaya seslenerek kendi durumunun ne olacağını sorar. Nereden geldiği belli olmayan sesin söylediklerine göre hareket eden Arı-Haan, nehir yatağındaki kalpak kayanın altını mesken tutup kurtçuk ve böceklerle beslenmeye başlar. (Ergun-Aça, 2005: 226-227)

Nereden geldiği belli olmayan bir sesin verdiği talimat doğrultusunda hareket ederek nehir yatağındaki kalpak kaya altını barınak yapan, dünyanın kara ala kurdu ile cihanın kızıl ala kurdunu yiyerek beslenen, yediği kurtlardan dolayı karnının bir tarafı kızıl ala, diğer tarafı kara ala olan Arı-Haan’ın bu durumu, henüz doğaya müdahale edemeyen, akıl ve donanım sayesinde yaşadığı ortamı kendine göre biçimlendiremeyen “ilkel” insanın başlangıçtaki durumunu çok güzel bir şekilde tasvir etmektedir. İlk insanın Tanrı tarafından gökte yaratılıp kutsal bir nesne (kutsal hayat ağacı) aracılığıyla yeryüzüne indirildiği inancına esaslanan destanda, basit ve ilkel barınakta barınarak böcek ve kurtçuklarla beslenmeyi –içgüdü faktörünü

de ihmal etmemek kaydıyla- muhtemelen hayvanlardan esinlenerek öğrenen ilk/ “ilkel” insanın bu davranışı, kutsal bir yönlendirme ya da talimata bağlı bir davranış olarak nitelendirilmiştir.

Bu basit ve ilkel yaşam biçimine yönelik talimat, daha gelişmiş ve ileri bir yaşam biçiminin altyapısını oluşturmaya yöneliktir ve geçicidir. Bu basit ve ilk aşama, daha sonra devreye girecek olan “uygarlaştırıcı” kutsal unsurlar vasıtasıyla çok daha ileri bir aşamaya götürülecek ve uygarlaşma süreci, destanda, büyük oranda kutsal bir düzlemde tamamlanacaktır.

Yukarıda sözü edilen basit ve ilkel barınma ve beslenme tarzıyla hayatını sürdüren “ilk insan”ın uygarlaşma sürecindeki yolculuğu, karşılaştığı bir “at” vasıtasıyla ivme kazanacaktır. İçinde yaşadığı doğayı henüz öğrenme ve anlamlandırma aşamasındaki ilk insanın “at”la olan ilk karşılaşması, “kişi”liğini fark etmesine neden olmaktadır. Bir at vasıtasıyla kendisini tanımlamayı öğrenen “kişi”, böylece diğer canlılarla olan farklılıklarını da fark etmeye başlayacaktır. Oğlan sayesinde kendisine zarar veren kuşlardan kurtulan atın “kişi”ye öğrettiği en önemli şeylerden birisi kişinin binitsiz, atın da binicisiz olamayacağıdır. İlk insanın atla karşılaşması ve ata ilk defa binışı, destanda özetle şu şekilde anlatılmaktadır: “*Kalpaka kaya altını yuva yapıp yaşamaya başlayan oğlan, kuyruğu ve yelesi yere döşenmiş, tüyü rüzgârda savrulan, gelip geçen kuşların sırtını gagalayıp yaraladığı bir tay görür ve onun yanına gider. Tay, kuşların kendisini oğlanın yanındayken rahat bırakmaları üzerine oğlanın peşinden ayrılmaz. Tay, oğlana kendisini binit yapmasını söyler fakat oğlan kalpak kaya altında kurt yiyip huzur içinde yaşadığını söyleyerek buna yanaşmaz. Israr üzerine*

*tayın üzerine binen oğlanla tay arasında olağanüstü bir mücadele yaşanır. Üzerine binen oğlanı binici olarak benimseyen tay oğlanı bir ulu ak tayganın önündeki yalçın ak kaya önüne götürür.* (Ergun-Aça, 1995: 227-232)

Köpekle ren geyiğinden sonra, atın ehlileştirilmesi ve binit olarak kullanılmasının, uygarlaşma yolunda çok önemli bir başarı ya da kazanım olduğu bilinen bir husustur.<sup>12</sup> Destan kahramanı, alışageldiği hayat tarzından vazgeçmekte isteksiz davranmakta ve bilinmezlikle “ilk”in getirdiği korkuyla atın kendisine binmesi yönündeki ısrarına direnmektedir. Bilinmeyenle “ilk”ten korkma ya da çekinme, insanoğlunun çevresine yönelik sergilediği en doğal tepkilerindendir. Kahramanın bu korku ve endişesinde, bilinen ve alışılan ilkel barınma ve beslenme imkânlarından mahrum kalma endişesi de, yani Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan da olma korkusu da etkili olmuştur. Fakat “kişi”nin merakı ve öğrenme arzusu, bilinmeyenle “ilk”in verdiği korkuya her zaman galebe çalmıştır. Bütün korku ve endişelerine rağmen, kendisini riske atan Arı-Haan, kendisi dışında temasa geçtiği ilk canlı olan “at” sayesinde alışageldiği “ilkel” yaşam biçiminden yavaş yavaş çıkmaya başlamıştır. Arı-Haan, zoraki bindiği at sayesinde yaşadığı dar “dünya”nın dışında başka dünyaların da olduğunu görmüş, Türklerin uygarlaşma ve devletleşme yolunda büyük adımlar atmasına vesile olan “bozkır kuşakları” ile ilk kez karşılaşmıştır.<sup>13</sup>

Kahramanın ata ilk kez binişini ve bu girişimi sırasında yaşadığı güçlükleri anlatan bölüm, Tıva destancılarının mübalağalı bir şekilde en ince ayrıntısına kadar anlatmaktan zevk aldıkları bölümlerin başında gelmektedir. Kahramanla atının buluşmasıyla birbirle-

rini sınamalarının anlatıldığı sahneler, sadece Tıva kahramanlık destanlarında değil, Kazak, Kırgız, Altay, Hakas, Şor gibi çeşitli Türk topluluklarının kahramanlık destanlarında da uzun uzun anlatılmıştır.<sup>14</sup> Arı-Haan ile kutsal at ya da tayın birbirlerini sınamalarını anlatan bölüm, atı ehlilestiren ilk insanla yabancı at arasında yaşanan ilk zorlu mücadelenin mübalağalı bir üslupla tasvirinden başka bir şey değildir.

Destanda “ilk insan” olarak nitelenen Arı-Haan’ın ilkel beslenme tarzını terk ederek daha gelişmiş ve zengin bir beslenme tarzına geçişinde de atın önemli bir yeri vardır. Atı ilk aşamada binit olarak algılayan ilk insan, daha sonra onu beslenme aracı olarak da görmeye başlayacak ve besin kaynaklarına atın sütüyle etini de dâhil edecektir. Besin kaynaklarının değişmesi, insan bedeninde de değişikliklere neden olacaktır. Nitekim kendisine binit yaptığı tayı taklit ederek gökten inen yaşlı atı emen Arı-Haan’ın bedeninde ciddi anlamda değişiklikler olmuştur. Güneş altında kalması nedeniyle vücudu sert kabukla kaplanan, böcek ve kurtçuklarla beslenmesi nedeniyle de vücudunun bir yarısı kara ala, diğer yarısı kızıl ala olan Arı-Haan’ın gökten inen yaşlı atı emmesiyle bedenini saran sert kabuk kendiliğinden dökülmüştür. (Ergun-Aça, 2005: 232-233)

İlk insanların vücutlarının başlangıçta tüy, kabuk ve tırnak gibi nesnelere kaplı olduğuna ve yaşanan bir olay sonrasında bu nesnelere dökülerek insan vücudunun bugünkü bilinen şekline kavuştuğuna dair inanışa, diğer bazı sözlü ve yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Türkolog Wilhelm Radloff tarafından Altay Türkleri arasından derlenen yaratılış mitinde, Tanrı katında yaratılan ilk insanlar olan Törüngey ile Eje’nin



vücutlarının tüylerle kaplı olduğuna ve yasak meyveyi yedikten sonra tüylerinin dökülerek çıplak kaldıklarına dikkat çekilmektedir. Meydana gelen çıplaklık, aynı anda ilk utanma duygusunun da ortaya çıkmasına neden olmuştur. (İnan, 1986: 15-16)

Arı-Haan'ın vücudunun kabukla kaplı olması, ilkel beslenme tarzı nedeniyle bir yanının kara, diğer yanının da kızıl renge bürünmesi ve daha sonra bu kabuğun dökülmesiyle bedeninin bugün bilinen şeklini alması hususu, akla, Nasırü'd-din bin Burhanhü'd-din Rabguzi'nin Hz. Âdem'in tenindeki değişimle ilgili aktardığı rivayeti getirmektedir. Rabguzi'nin "Kıyasü'l-Enbiyâsı"nda "İdi" (Tanrı) tarafından ilk insan sıfatıyla yaratılan Hz. Âdem'in teni ya da derisinin ilk durumu ve daha sonra yaşanan değişim hakkında şu ifadeler yer almaktadır: *"Âdemnüñ terisi be-gayet körklüg erdi, kün kün yarıkluğu arta başladı. Kaçan illet belgürdi erse ol terisi soyıldı, bu terinüñ belgüsü ernekler uçunda kaldı bu tırnaklar ol turur."* (Rabguzi, 1997: 10) Hz. Âdem ile Havva'nın vücutlarının tırnak biçiminde doğal bir giysi ile kaplı olması hususuna Taberi de yer vermiştir. Taberi'ye göre, tırnak biçimindeki doğal giysi, yasak meyvenin yenilmesinden sonra dökülmüştür. (Taberi, 1991: 137)

İlk insan sıfatıyla Tanrı katından yalnız bodur ağaç vasıtasıyla yeryüzüne indirilen, ilkel barınma ve beslenme tarzıyla sürdürdüğü hayatı kutsal bir tay vasıtasıyla değişmeye başlayan, atı kendisine binit ve besin aracı haline getiren Arı-Haan'ın ikellikten uygarlığa doğru yolculuğu, gökten inen ve "uygarlaştırıcı" bir rol üstlenen yaşlı kutsal atla Aldın-Dağınma'nın devreye girmesiyle daha da hızlanmış, "ilkel" Arı-Haan, donanımlı, aile ve ulus sahibi "uygar" bir insana dönüşmüştür.

İlk insanı Tanrı katından kutsal nesnelere aracılığıyla yeryüzüne indirilen ve yine "kutsal"ın devreye girmesiyle ikellikten uygarlığa doğru "zahmetsizce" gelişen bir varlık olarak nitelendiren destanda, ilk insan uygarlaşmasını, göksel "kültür-medeniyet kahramanları"na borçludur. Destandaki bu yaklaşım bizi, Türkler arasından derlenen kimi yaratılış mitlerine kadar götürmektedir. Nitekim W. Radloff tarafından Altay Türklerinden derlenen yaratılış mitinde, Tanrı katında yaratılan ilk insanlar Törüngay ile Eje, kendilerine yasaklanan meyveyi yedikten sonra yeryüzüne indirilmekte, dünya üzerinde yaşayabilmeleri için gerekli olan temel bilgiler (olta ile balık avlama, sincap vurma, hayvan besleme, vb.) bizzat Kuday'ın kutsal yardımcısı Mangdaşire tarafından kendilerine öğretilmektedir. (İnan, 1986: 18-19) Yaratılış mitindeki göksel eğitici-öğretici varlıklar, "kültür-medeniyet kahramanları"nın ilk örneklerini teşkil etmektedirler. Yaratılış mitlerinin bu doğaüstü "kültür-medeniyet kahramanları", ilerleyen dönemlerde yerlerini tarihî-menkabevi destanların birlikte yaşadıkları diğer insanlardan çok daha zeki, yaratıcı ve hayatı kolaylaştıran buluşlara imza atan dünya insanlarına (Uluğ Ordu Beg, Barmaklığ Çosun Billiğ gibi) bırakmıştır. Belli başlı meslekleri ilk kez icra ettiklerine inanılan kutsal kişilikler de (ozanlık mesleğinin piri Korkut Ata, ekincilerin piri Hz. Âdem, tüccarların ve gemicilerin piri Hz. Nuh, çobanların piri Hz. Musa, vd.) "kültür-medeniyet kahramanları" çerçevesinde değerlendirilmelidir.<sup>15</sup> Türk destanlarının en önemli uygarlaştırıcı ve düzen verici kahramanının Oğuz Kağan olduğunu da burada ifade etmemiz gerekmektedir. Uygur harfli nüshanın Oğuz Kağan'ının uygarlaştırıcı ve düzen verici rolü, Reşideddin ve ekibi tarafın-

dan peygamber mertebesine çıkarılan Oğuz Han'ın şahsında çok daha gerçekçi bir düzlemde sürdürülmüştür.

Destanda kutsal tay vasıtasıyla “kişi”liğinin farkına varan, attan binit ve besin kaynağı olarak yararlanmayı öğrenen Arı-Haan'ın uygarlık düzeyi, gökten inen kutsal yaşlı at ile göksel kız Aldın Dañına sayesinde çok daha ileri bir aşamaya geçmektedir. Uygar bir insan olmanın bundan sonraki gösterge ya da gerekleri, koşum takımları olan bir ata binmek, ad sahibi olmak, giysiyle donanmak, çok daha gelişmiş ve işlevsel bir mesken-yurt sahibi olmak, geçmiş ve gelecekte haber veren kutsal bir kitaba sahip olmak, avlanabilmek ve düşmana karşı koyabilmek için savaş aletlerine (ok ve yay) sahip olmak, evlenip yuva kurmak, hayatı idame ettirebilmek için çalışmak, toplum hayatına ve belli bir yönetim biçimine sahip olmaktır.

Yukarıda sözü edilen gelişmelerin hepsi de, başta kutsal yaşlı at olmak üzere, gökten indirilen Aldın Dañına sayesinde gerçekleşmektedir. Destanda, Tanrı tarafından gökte yaratılarak kutsal ağaç vasıtasıyla yeryüzüne indirilen ilk insanın bütün öğrenme ve gelişim süreci, Tanrısal bir yönlendirme sonucu gerçekleşmiş bir süreç olarak takdim edilmektedir. İlk insanı yaratıp yeryüzüne indiren Tanrı, Radloff'un Altay bölgesinden derleyip yayımladığı yaratılış mitinde olduğu gibi, uygarlaştırıcı kahramanları (kültür-medeniyet kahramanlarını) devreye sokarak, ilk insanın dünya üzerinde yaşayabilmesi için gerekli bilgi ve donanıma sahip olmasını ve gelişmesini sağlamaktadır. Gökten, yani, Tanrı katından indirilen kahramanın atı, giysileri, savaş silahları, tıpkı kendisi gibi Tanrı katından indirilmektedir. İlk insanı yeryüzüne kutsal ağaç vasıtasıyla indiren Tanrı, kahramanın giysi ve silahlarıyla

atın koşum takımlarını da kutsal mağara aracılığıyla yeryüzüne indirmektedir. Arı-Haan'ın kutsal yaşlı at vasıtasıyla söz konusu donanımlara, geçmiş ve gelecekte haber veren kutsal kitaba ve bir “ad”a sahip oluşu, destanda özetle şu şekilde anlatılmaktadır: “*Sırtındaki oğlanı ak tayganın önündeki yalçın ak kaya önüne götüren tay, gökten inen anasını emmeye başlayınca oğlan da varıp atı emer ve emdikçe semirir, güneşte sararan, gölgede kararan katı derisi dökülür. Gökten inen at, tayla oğlanı buluşturmak isterken bıkip usandığını, tayın oğlanın binitini olması gerektiğini, bu işi tamamladıktan sonra öleceğini ve kendisinin ak uçurum kayanın üstüne defnedilmesi gerektiğini söyler. Oğlan, atın söylediği mağara içerisindeki koşum takımlarını çıkarır ve taya giydirir. Koşum takımları giydirilen tay, dört yaşında bir ata dönüşür. Mağara içinden çıkardığı elbiseleri giyen oğlan da erler eri birisi olur. Gökten inen at, yani, Ak Sarıg, oğlana geçmişle gelecek hakkında bilgi veren “hopçu kara sudur” verir ve kendisine kim olduğu sorulduğunda, kendisini Arı-Haan diye tanıtmaması gerektiğini öğretir. Oğlana silahlarını veren ve yaşayacağı yeri gösteren at öldükten sonra oğlan tarafından dediği yere defnedilir.” (Ergun-Aça, 2005: 233-236)*

Tanrı'nın kutsal varlıklar aracılığıyla uygarlaştırdığı Arı-Haan'ın eşi ve halkı da bizzat Tanrı tarafından yeryüzüne indirilmektedir. Dünya üzerindeki hayata dair bilgi ve donanıma zahmet-sizce sahip olan Arı-Haan, kutsal tay ile at sayesinde yaşadığı bilgilenme ve donanma sürecini gökten indirilen Aldın Dañına vasıtasıyla büyük oranda tamamlamıştır. Arı-Haan'a eş olması için gökten indirilen Aldın- Dañına, destanda insan kimliğine sahip yegâne uygarlaştırıcı/egitici-öğretici varlıktır. Kadı-

nın yerleşik hayata geçişle evlilik kurumunun oluşumundaki etkisi göz önünde tutulduğunda, Aldın-Daňına'nın destandaki rolünün kadının insanlığın gelişiminde oynadığı rolle örtüştüğü görülecektir. Başta Durant olmak üzere, pek çok araştırmacının kadın ve kültürlenme kavramlarını bir arada kullandıklarını göz ardı etmediğimiz takdirde, Aldın-Daňına'nın üstlendiği rolü çok daha iyi bir şekilde anlayabiliriz. Dünya üzerindeki hayat için gerekli olan bilgi ve donanım zahmetsizce sahip olan "kutsal" erkek, henüz herhangi bir sorumluluk ve görev bilincine ulaşmamıştır. Sorumluluk ve görev bilincine erişebilmesi için kadının devreye girmesi gerekmiştir. Günlerini sohbet, eğlence ve uyku ile geçiren Arı-Haan, çok geçmeden karısı Aldın-Daňına'nın öfke ve tepkisi ile karşı karşıya gelmiştir. Öfke ve tepkinin farkına varan kahramanımız, eşinin uymasından rahatsız olduğunu, kendisini fazlalık olarak gördüğünü düşünmüş ve kalpak kaya altında böcek ve kurtlarla beslenerek yaşadığı hayata geri dönebileceğini, bundan da hiçbir şekilde rahatsız olmayacağını ifade etmiştir. Aldın-Daňına'nın kahramanımızın bu "erkeksi" tavır ve sitemine verdiği cevap, erkeğin, özellikle de Tanrısal bir himaye altında olduğuna inanılan bir erkeğin<sup>16</sup> dünya üzerindeki rolünün belirlenmesini sağlamıştır:

*Ben senin yatıp uyuduğuna*

*Kız mıyorum.*

*Er kişi denilen şey,*

*Avlanır-kuşlanır,*

*Halkına-kavmine de*

*Göz kulak olur,*

*Beslediği malı da,*

*Bakıp gözetir.*

*Uykudan başka şey bilmemek*

*Olmaz ki" diye,*

*Altın prenses kadını*

*Böyle demiş. (Ergun-Aça, 2005: 243)*

İster klan ister kabile olarak nitelendirilsin, meydana gelen sosyal organizasyon ile aile kurumu, erkeği sorumluluk ve görev bilincine ulaştıran en önemli etkenlerden olmuştur. Bütün bunların merkezinde de kadının olduğunu bir kez daha ifade etmekte yarar vardır.

Meydana gelen sosyal organizasyonla aile kurumu, dünya üzerindeki hayat için gerekli olan bilgi ve donanım Tanrısal himaye eşliğinde zahmetsizce sahip olan erkeğin, yaratılış mitleriyle kutsal kitaplarda ifadesini bulan "cennet"i gerçek anlamda kaybetmesine ve dünya üzerindeki kuralları ve sınırları belirli gerçek hayatı yaşamaya başlamasına neden olmuştur. İlk insanı Tanrı'nın yarattığı ve kutsal bir nesne (kutsal hayat ağacı) vasıtasıyla yeryüzüne indirdiği inancı üzerine kurulan destanda, Tanrı'nın erkeği dünya üzerindeki kuralları ve sınırları belirli olan ve sorumluluk gerektiren gerçek hayata hazırladığı ifade edilmeye çalışılmıştır.

Destanın kahramanın doğumunu ve dünya üzerindeki hayat için gerekli olan bilgi ve donanım Tanrısal himaye eşliğinde zahmetsizce sahip oluşunu anlatan bölümü mitolojik bir karakter arz etmekte ve ilk insanın "ilkel" aşamadan daha "uygar" ve "gelişmiş" aşamaya geçişini hikâye etmektedir. Destanın bundan sonraki bölümünde, insanlığını zaman zaman büyük sıkıntılara sokabilecek sorumluluk ve görevlerle dolu bir hayata atılan Arı-Haan'ın dünya üzerindeki hiç de yabancı olmadığı olaylarla örülen maceraları anlatılmıştır.

##### 5. "Uygarlaştırılan" Arı-Haan'dan "Uygarlaştıran" Oğuz Kağan'a:

Uygur harfli "Oğuz Kağan" destanı da, tıpkı "Arı-Haan" gibi, mitik-arkaik unsurlar barından bir destandır. Oğuz Kağan'ın halkını bir araya getirdiği

büyük bir toyda söylediği “Ben sizlere oldum Kağan: Alalım yay ile kalkan; nişan olsun bize buyan; kurt olsun (bize) uran (savaş bağırsı); demir kargı olsun orman; av yerinde yür(ü)sün kulan; daha deniz daha müren (ırmak), güneş bayrak, gök kurikan (çadır)” (Bang-Rahmeti, 1936: 17) sözleriyle dört bir yana gönderdiği mektuplarda yer verdiği “Ben Uygurların ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerekir.” (Bang-Rahmeti, 1936: 17) cümlesinde ifadesini bulan ideal doğrultusunda dünyayı egemenlik altına almak ya da dünyaya düzen vermek amacıyla seferlere çıkışına kadar olan bölüm (bu bölüm, eldeki nüshanın yaklaşık üçte birlik bir kısmını oluşturmaktadır), mitolojik-arkaik unsurlarla doludur ve Oğuz Kağan’ın şahsında insanlığın uygarlaşma çabaları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Uygur harfli “Oğuz Kağan” destanının başkahramanı, doğaüstü kültür-medeniyet kahramanları vasıtasıyla “uygarlaştırılan” bir kişilikten çok, kendi çabalarıyla uygarlaşan ve “uygarlaştıran” bir kişiliğe sahiptir. Tanrı tarafından gökte yaratılıp da kutsal ağaç vasıtasıyla yeryüzüne indirilen Arı-Haan, dünya üzerindeki hayat için gerekli olan bilgi ve donanım kutsal uygarlaştırıcılar aracılığıyla zahmetsizce sahip olurken, Arı-Haan gibi Tanrı tarafından yaratılan ilk insan olma vasfına sahip olan Oğuz Kağan’ın yaşadığı gelişim süreci çok daha gerçekçi bir düzlemde anlatılmıştır. Onun uygarlaşma ve uygarlaştırma çabaları, tarihteki gibi emek ve zahmet gerektirmiştir. Uygarlaşma sürecini Tanrı’nın himayesinin yanı sıra, akı, zekâsı ve donanımı sayesinde hızlı bir şekilde tamamlayan Oğuz, devlet kuran ve belli bir ideoloji doğrultusunda bütün dünyayı egemenlik altına almayı amaçlayan büyük bir devlet başkanı

konumuna gelmiştir. Oğuz’daki bu gelişmişliğin ortaya çıkmasında, elbette, nüshanın kaleme alındığı dönemin sosyal ve siyasî şartları da çokça etkili olmuştur. Çok erken dönemlerde uygarlaşan ve devlet kurma aşamasına gelen bir toplum meydana getirdiği destanlarda, bu gelişmişliğin yansımalarını görmek son derece normaldir.

Kök-Tanrı tarafından ilk insan sıfatıyla yaratılan<sup>17</sup> ve Tanrısallığı yüz ve vücut özellikleri, göksel kızlarla olan evlilikleri ve kurdun kılavuzluğuyla da ifade edilen Oğuz Kağan’ın dünya üzerindeki ilk mücadelesi, doğaya, yani, mensubu olduğu topluluğa ve atlara zarar veren vahşi bir “kıyandkat”a (gergedana) yöneliktir. Henüz avcılık evresinden tam anlamıyla çıkmadığını düşündüğümüz Oğuz Kağan’ın ilk mücadelesini ormanda yaşayan ve tehlike arz eden vahşi bir hayvana karşı vermesi, beklenen bir şeydir. Nüshada “kıyandkat” olarak isimlendirilen ve araştırmacılarca “gergedan” olarak nitelendirilen bu yırtıcı ve tehlikeli varlığa karşı verilen mücadele ve elde edilen başarı, bazı önemli sonuçlar doğurmuştur. Bir çift tırnaklı hayvan olan “gergedan”, tıpkı “boğa” örneğinde olduğu gibi, yeri simgelemektedir ve gergedan karşısında sağlanan üstünlük, Oğuz Kağan’ın dünya üzerinde egemenlik sağlama adına attığı ilk önemli adım olmuştur. Göge yönelik egemenlik mücadelesi de simgesel anlamda bir “ala doğan” üzerinden gerçekleştirilecektir. Gergedanın öldürülmesi, bir yandan insanlığın vahşi doğa karşısında yürüttüğü mücadelede akıl, zekâ ve donanım sayesinde önemli bir kazanım elde etmesi, diğer yandan da avcılığa dayalı iktisadî düzene olan bağımlılığını büyük oranda azaltması anlamına gelmiştir.

Nüshada, Oğuz Kağan’ın “kıyandkat”a karşı yürüttüğü mücade-

le, okuyucuya, en ince ayrıntısına kadar aktarılmıştır. Oğuz Kağan, “kıyandkat”a karşı yürüttüğü mücadelesini aklı, zekâsı ve donanımı sayesinde kazanmıştır. Diş, pençe ve boynuz gibi araçlarla donatılmış olan yırtıcı hayvanlara karşı mücadele, akıl ve zekânın yanı sıra, donanımı (ok, yay, kılıç, kalkan, kargı, vb.) da gerektirmiştir.

Oğuz’un ortadan kaldırmak istediği yırtıcı varlığı kendisinin belirlediği mücadele alanına çektiği ve sınıdığı görülmektedir. Oğuz Kağan’ın bu tutumu, insanoglunun zeki, kurnaz ve kurgulayan bir varlık olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Oğuz’un öldürmek istediği “kıyandkat”ı kendisinin belirlediği mücadele alanına çekmesi, gücünü sınıması ve öldürmesi, nüshada şu şekilde anlatılmaktadır: *“Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti. Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca başladı ve gitti. Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki: gergedan geyiği almış. Sonra Oğuz Kağan bir ayı tuttu; onu altın kuşağı ile ağaca bağladı, gitti. Yine sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki: gergedan ayıyı da almış. Bu sefer o ağacın dibinde (kendisi) durdu. Gergedan geldi ve başı ile Oğuz’un kalkanına vurdu. Oğuz kargı ile gergedanın başına vurdu ve onu öldürdü. Kılıcı ile başını kesti, aldı gitti.”* (Bang-Rahmeti, 1936: 11-13)

Av tasvirinin yapıldığı bu bölümde Oğuz tarafından öldürülmek istenen “kıyandkat”ın bir geyik ve ayıdan çok daha güçlü olduğu, fakat zeki, kurnaz ve donanımlı Oğuz karşısında bu gücünün pek de işe yaramadığı gösterilmeye çalışılmıştır. Gücünün yanı sıra, son derece tehlikeli bir silaha, yani, boynuzla sahip olan “kıyandkat”, zeki, kurnaz ve donanımlı insan karşısında çaresiz kalmıştır.

Yeryüzünün simgesi olarak nite-

lendirebileceğimiz “kıyandkat”ı öldüren Oğuz Kağan, insanoglunun vahşi doğa karşısındaki zayıflığını önemli ölçüde gideren bu eyleminin ardından göğü simgelediğini düşündüğümüz bir “ala doğan”ı öldürür. “Kıyandkat”ı kalkan, kargı ve kılıç sayesinde öldüren Oğuz, “kıyandkat”ın bağırsaklarını yiyen ala doğanı da yay ve ok aracılığıyla öldürmektedir. “Kıyandkat” ile “ala doğan” yer ve gök simgeciliği bağlamında düşünenecek olursak, Oğuz Kağan’ın bu öldürme eylemlerini, hem kut alma hem de egemenlik sağlama süreci çerçevesinde değerlendirebiliriz. Oğuz’un şahsında ilk insanlar, yaşadıkları dünya üzerinde hem yer hem de gök bağlamında belirleyici ve düzenleyici bir konuma gelmişlerdir.

Oğuz Kağan’ın bu iki öldürme eyleminden sonra kendi kendisine söylediği şu sözler, insanlığın akıl, zekâ ve donanım sayesinde yaşadığı uygarlaşma sürecinin izahı açısından son derece önemlidir: *“(Gergedan) geyiği yedi, ayıyı yedi. Kargım onu öldürdü: demir olsa (olduğu için). Gergedanı da ala doğan yedi. Yayım, okum onu öldürdü: bakır olsa (olduğu için).”* (Bang-Rahmeti, 1936: 13)

Oğuz Kağan’ın yaptığı bu değerlendirmeye, onun vahşi doğaya karşı üstünlük kurmasını ve gelişmesini sağlayan temel araçların farkında olduğunu, demirle bakırı işleyerek silah yapabilecek bir gelişmişlik düzeyinde olduğunu göstermektedir. Oğuz, bu sözleriyle zeki, kurnaz ve donanımlı gelişmiş bir insan haline geldiğini ve yaşadığı ortamı kendi ihtiyaç ve çıkarları doğrultusunda biçimlendirebilecek durumda olduğunu ifade etmiştir.

Oğuz Kağan, yukarıda da ifade edildiği üzere, sadece “uygarlaşan” bir kişi değildir. O, uygarlığın siyasî temellerini oluşturan “iktidar”, “otorite”, “devlet”,

“hükümet”, “kanun” ve “devamlı sosyal organizasyon” kavramlarıyla birlikte ele alınması gereken bir isimdir. Oğuz, içinde yaşadığı toplumu belli başlı temel değerler ve normlar esasında biçimlendiren, boylar sistemini geliştiren, toplum ve devlet hayatını sürekli kılan “uygarlaştırıcı” bir devlet başkanıdır. Bütün bu özellikleriyle “uygar” insanı temsil eden Oğuz Kağan, tek Tanrılı bir inanca sahiptir ve bütün bu biçimlendirme ve uygarlaştırma çabalarını da inandığı Kök-Tanrı’ya borcunu ödemek, yani, yeryüzüne düzeni, başka bir deyişle, “töre”yi egemen kılmak için sergilemiştir. Oğuz, kendisini “kaos”u “kozmos”a dönüştürmekle, yani, düzensizliği düzene çevirmekle yükümlü görmüştür. Bu da onu Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilen “kutsal düzen verici” konumuna taşımıştır. Bu “kutsal düzen verici” konumu onu Tanrı himayesine kavuşturmuş ve yol gösterici kurt örneğinde olduğu gibi, zaman zaman bu himayeden nasibini almıştır. Kendisi gibi gökten indirilmiş kızların, “Arı-Haan”daki Aldın-Daŋgına gibi bir işleve sahip olmadıklarını, sadece soyun ve düzenin devamını sağlayacak çocukların dünyaya gelmesine aracılık ettiklerini görmekteyiz. Bu göksel kızları, Oğuz Kağan’ın henüz devam etmekte olan kut alma sürecinin yanı sıra, uygarlığın ahlakî temelleri çerçevesinde de değerlendirmek mümkündür.

Akil ve zekânın yanı sıra, donanıma da sahip olan Oğuz Kağan, “uygarlaştırma” çabalarında yalnız değildir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Oğuz Kağan’ın uygarlaşma ve uygarlaştırma çabaları, gelişmişliğin bir göstergesi olarak, gerçekçi bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Tanrı himayesine, inanca, azme, akla ve donanıma sahip olan Oğuz’un uygarlaştırma çabalarına, kendisi gibi Tanrısallığa sahip olmayan

ama zekâya, yaratıcılığa sahip diğer bazı insanlar da katkıda bulunmuşlardır. Bunların başında da “sal”ı ve “araba”yı icat eden Uluğ Ordu Beg ile Barmaklığ Çosun Billiğ gibi isimler gelmektedir. Diğer insanlara nazaran çok daha akıllı, zeki ve yaratıcı olan bu isimler, zor ve gerekli zamanlarda devreye girmekte ve toplum hayatını kolaylaştıracak buluşlar yapmaktadırlar. Oğuz Kağan ile bu yaratıcı isimleri birlikte ele aldığımızda, Oğuz’un yönetimi altında olan toplumun kapsamlı bir uygarlaşma ve devletleşme süreci yaşadığını ifade etmemiz gerekmektedir.

### 6. Sonuç:

Yukarıdaki tespit ve değerlendirmeler de göstermektedir ki, sözlü kültür ürünleri, sadece duygu ve estetiğe hitap eden metinler değildir. İnsan ya da insan topluluklarının meydana getirip yaşattığı bu tür ürünler, yine insan ya da insan topluluklarının inanç ve düşünce dünyası, varlık ve olaylar karşısında sergiledikleri tutumları, doğaya ve diğer insan topluluklarına karşı verdikleri mücadeleleri, gelişme ve geliştirme çabaları, başka bir deyişle, kendileriyle ilgili hemen hemen her şeyi edebî-efsanevî bir üslup çerçevesinde yansıtan ürünlerdir. Türk topluluklarının inanç ve düşünce kalıplarının yanı sıra, dünya üzerinde var olma mücadeleleriyle gelişim evrelerinden de izler taşıyan, “destancı” adı verilen sanatkârlar tarafından sözlü ve yazılı kültür ortamlarında “efsane” ve “mübalâğa” unsurlarıyla birlikte meydana getirilip yaşatılan “Oğuz Kağan” ve “Arı-Haan” gibi destan metinleri, özelden Türklerin, genelde ise insanlığın gelişimi ve uygarlaşma çabalarının öğrenilip yorumlanması bakımından son derece önemlidirler.

Çalışmanın konusunu oluşturan destanlardan “Arı-Haan”, insanlığın “il-

kel” aşamadan “gelişmiş” bir aşamaya geçişini anlatması bakımından Uygur harfli “Oğuz Kağan” destanına nazaran çok daha ayrıntılı ve zengindir. Bu ayrıntı ve zenginlik, adı geçen destanın, V. İ. Verbitskiy ve W. Radloff gibi isimlerin 19. yüzyılın ortalarında yaratılış mitlelerini derledikleri Güney Sibirya’da yaşayan bir Türk topluluğu tarafından meydana getirilmiş olmasından da kaynaklanmıştır. Her iki destan metninin de insanlığın “basit”ten daha “gelişmiş” bir konuma gelişini, bugünkü bilimin ortaya koyduğu belli bir sıralama ve düzene göre yansıtmış olması, dikkat çekicidir.

“Arı-Haan”da ilk insanın dünya üzerindeki hayat için gerekli olan bilgi ve donanımına, W. Radloff tarafından derlenip yayımlanan yaratılış mitindeki gibi, Tanrı katından gönderilen “kültür-medeniyet” kahramanları aracılığıyla zahmetsizce sahip olduğu özellikle vurgulanırken, Uygur harfli “Oğuz Kağan” destanında ilk insanın bu bilgi ve donanımına, Tanrısal himayenin yanı sıra, kendi aklı ve çabasıyla da ulaştığı ifade edilmiştir. Arı-Haan, yaşadığı süreci hiçbir şekilde sorgulamamakta ya da değerlendirmeye tabi tutmamaktadır. Yaşadığı sürece göksel kız Aldın-Daıngına’nın sert tutum ve uyarılarına kadar kayıtsız kalan Arı-Haan’ın yaşadığı “ilkel” hayata dönmekte herhangi bir sakınca görmediği de gözlemlenmektedir. Oysa daima gelişme ve ilerleme düşüncesinde olan Oğuz, yaşadığı sürecin akıl ve donanım sayesinde gerçekleştiğinin bilincindedir. Bu özelliği bile Oğuz’u, Arı-Haan’a nazaran çok daha gelişmiş ve gerçekçi bir konuma taşımaktadır. Bu gelişmişlik ve gerçekçilik, Oğuz’un önce devlet olma bilincine, ardından da belli bir ideoloji doğrultusunda dünya üzerinde egemenlik kurma ya da dünyaya düzen verme idealine sahip olmasını sağlamıştır.

## NOTLAR

- 1 Çalışmada W. Bang ve G. R. Rahmeti tarafından yapılan neşir (Bang-Rahmeti, 1936) esas alınacaktır.
- 2 Destanın çalışmamızda yararlanacağımız varyantı, şu kitapta yayımlanmıştır: **Arı-Haan, Tıva Ulustuu Maadrlıg Tooldarı**, (hzl. S. M. Orus-ool), 5. c., Kızıl 1996, 61-99. Aynı varyant, Metin Ergun ve Mehmet Aça tarafından hazırlanan **Tıva Kahramanlık Destanları**’nın ikinci cildinde de yer almıştır. (Ergun-Aça, 2005: 225-272) Destanla ilgili alıntılar, Ergun ve Aça neşirinden yapılacaktır.
- 3 Durant, “klan”ı “birbirlerine akraba ailelerin müşterek bir toprakta yaşadıkları, aynı toteme sahip oldukları ve aynı âdet ve kanunlarla yönetildikleri bir topluluk” olarak tanımlamaktadır. (Durant, 1996: 52)
- 4 “Devlet”in ortaya çıkabilmesi için sosyal organizasyonun temel prensibinde böylesi bir değişimin yaşanması gerektiğini savunan Durant, bu değişimin sonuçlarını şöyle izah etmiştir: *“İnsanların, diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmaları, birbirinden farklı tabii grupları, düzen ve ticaretin avantaj sağlayıcı bir birliği halinde toplaması nispetinde başarılı olur. Bu tür istilalar bile, halkın girişeceği isyanı bastırmak için, yeni alet ve silahların istilacının eline verilmediği yerlerde nadiren devamlıdır. Daimi istilada, hâkimiyet prensibi, gizliliğe ve hemen hemen gayr-i şuurlu olmağa meyleder; 1789’da başkaldıran Fransızlar, Cemille Desmoulin’s’in kendilerine hatırlatınca kadar, Fransa’yı bin yıldır idare eden aristokrasinin Almanya’dan geldiğini ve halkı, şiddete başvurarak yönetimleri altına aldıklarını bilmiyordu. Zaman her şeyi meşrulaştırır; en sefil bir hürsuzluk dahi, hürsuzun torunlarının elinde, kutsal ve dokunulmaz bir mülkiyet haline gelir. Her devlet bir zorlama ile başlar, fakat itaat etme alışkanlığı vicdanın muhtevası olur ve kısa bir zaman sonra da her vatandaş, bayrak karşısında kendinden geçer.”* (Durant, 1996: 57)
- 5 Aile kurumunun ana (kadın) egemenliğinden baba (erkek) egemenliğine doğru geçirdiği evrim hakkında bk. Durant, 1996: 74-77.
- 6 Uygarlığın bu temelleri hakkında burada uzun uzun bilgi verilmeyecek ve okuyucuya Will Durant’ın yukarıda yararlanılan çalışması tavsiye edilecektir.
- 7 Elimizdeki Uygur harfli nüshanın 13. yüzyılda, Cengiz Han’ın sarayında “kâtiplik” görevi de üstlenmiş olan bir Uygur “bakşı”sı tarafından Manihaist ve Budist telakkiler de göz önünde tutularak çok daha eski bir nüshadan istinsah edildiği düşüncesini taşımaktayız. Nüsha, Bahaeddin Ögel’in de çok başarılı bir şekilde ortaya koyduğu üzere, Manihaist ve Budist telakkilerin yanı sıra, Cengiz Han dönemi Moğol etkilerini de içermektedir. (Ögel, 1989: 128)

- Oğuz'un doğuşunun ve evliliklerinin anlatıldığı bölüm, mitik özellikler arz etmektedir. Bu bölümün, yaratılış mitleriyle bağlantılı olduğu şüphesizdir. Oğuz, nüshadan da anlaşılacağı üzere, ilk insan sıfatıyla Tanrı tarafından yeryüzüne indirilmiştir. Metni yeniden düzenleyen "bakış", ilk insan sıfatıyla anasız ve babasız bir şekilde yeryüzüne indirilen Oğuz olgusunu, Uygur ve Moğol dönemi dinleriyle kültürlerinin temel motifleriyle yeniden yorumlamaya çalışmıştır. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, eldeki Uygur harfli nüshanın, tıpkı Reşideddin nüshasında olduğu gibi, yazılı kültür ortamında bir "bakış" tarafından dönemin yeni anlayış ve şartlarına göre yeniden düzenlenmeye çalışıldığı düşüncesini taşımaktadır.
- 8 Daha eski nüshalarda Tanrı tarafından ilk insan sıfatıyla anasız ve babasız bir şekilde yeryüzüne indirilmiş bir ilk insan sıfatıyla karşımaya çıkarıldığını düşündüğümüz Oğuz Kağan'ın doğumu, muhtemelen Uygur bakışları tarafından "ay" ve "boğa" unsurlarıyla yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır. Yeni dinlerle (Manihaizm, Budizm) kültürel coğrafyaların (özellikle de Ön Asya'nın) etkisiyle yapılmaya çalışılan bu yeniden yorumlama çabaları, kanaatimizce araştırmacılarca halledilmesi ve yorumlanarak izah edilmesi gereken bazı sorunlara yol açmıştır. Doğumu yeni unsurlar eşliğinde yapılan düzenlemelerle ne kadar karmaşık bir hale getirilirse getirilsin, Oğuz Kağan'ın ilk insan ya da ilk ata olma vasfı belirgin bir şekilde ortadadır. Tanrı tarafından ilk insan sıfatıyla yeryüzüne indirilen Oğuz'un eşleri de yine Tanrı tarafından kutsal nesnelere (ışık ve ağaç) vasıtasıyla yeryüzüne indirilmiştir. Tüm bu hususlar, Oğuz Kağan ile Arı-Haan arasında ciddi anlamda benzerliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aradaki en önemli fark ise, yukarıda da ifade edildiği üzere, Oğuz Kağan'ın "uygarlaştırılan" bir kişi görünümünden ziyade "uygarlaştırıcı" bir kişi görünümünü arz etmesidir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu durum "Oğuz Kağan" destanını meydana getiren ve yeni unsurlarla zenginleştirerek yaşatan toplumun gelişmişlik düzeyi ile doğrudan bağlantılıdır. Nitekim destanın Reşideddin ve ekibi tarafından kaleme alınan İslami nüshasında Oğuz Han, bir peygamber mertebesine çıkarılmakta ve "Tanrı'nın nurlu feyzi" sayesinde yeni bir dini referans olarak yeni bir düzen kuran uygarlaştırıcı ve devlet kurucu bir kişi olarak takdim edilmektedir. (Togan, 1982)
- 9 Anılan destanın yaratılış mitleriyle ilişkisi hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Ergun-Aça, 2005: 64, 68-69, 99-100; Ergun, 2006.
- 10 "Arı-Haan" destanının başkahramanının kutsal ağaç vasıtasıyla ana ve babasız bir şekilde yeryüzüne indirilmesi hususu, bizi, W. Radloff tarafından Altay Türklerinden derlenen yayımlanan ve ilk insanların dokuz dallı bir ağaçtan yaratıldığını anlatan mitik metinden (İnan, 1986: 14-19) başlayarak, Saha (Yakut) Türklerinin "Er Sogotoh" adlı destanıyla (Ögel, 1989: 97-106) Uygurların türeyişini anlatan türeyiş efsanesine (Ögel, 1989: 81-82) kadar götürmektedir. Kutsal ağaç yoluyla Tanrı katından, yani, cennetten orta dünyaya indirilen Arı-Haan, Er-Sogotoh ve Uygurların kutsal ağaç ve dağ vasıtasıyla yeryüzüne indirilen ataları arasındaki benzerliklere temas eden diğer çalışmalar için bk. Ergun-Aça, 2005: 99; Ergun, 2006: 144.

- 11 "Kişi"yi harekete geçmeye ve yaratmaya, yani, uygarlık yolunda ilerlemeye sevk eden şeylerin başında düşünmeye ve sorgulamaya başlaması gelmektedir. Harekete geçme ve yaratma eyleminin "düşünme" ile olan doğrudan bağlantısına, W. Radloff tarafından Altay Türkleri arasında derlenen yaratılış mitinde de vurgu yapılmıştır. Yaratılış mitinde, Kuday'ın düşünme ve tasarlayıp yaratma eylemlerine geçişinde daha sonra "Erlik" adını alacak olan "Kişi"nin doğrudan etkisi olduğu görülmektedir. Arı-Haan'ın da düşünmeye ve yaratmaya başlamasında, yani, uygarlık yolunda ilerlemesinde dış etkenlerin (kutsal at, kutsal kız, vb.) etkili olduğu görülmektedir. Radloff tarafından derlenen yaratılış mitinde Kuday'ın düşünme ve yaratma eylemlerine geçişi hakkında şu ifadelerle yer verilmektedir: *"Evelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir "kişi" vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiçbir şey düşünmüyordu. "Kişi" rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve tanrının yüzüne su serpti. Bu "kişi" kendisinin tanrıdan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; "Tanrı, bana yardım et!" diye bağırmaya başladı. Tanrı "yukarı çık!" dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı şöyle buyurdu: "sağlam bir taş olsun!" suyun dibinden bir taş çıktı..." (İnan, 1986: 14)*
- 12 Meşhur Hungarolog László Rásony, *Tarihte Türklük* (Ankara 1988) adlı kitabında atın ehlileştirilmesinin Türkler açısından uygarlık yolunda nasıl bir büyük kazanım olduğunu çok güzel bir şekilde izah etmiştir. Rásony'nin göçebe/bozkır medeniyeti ve atın ehlileştirilmesi hakkındaki tespit ve yorumları için bk. Rásony, 1988: 3-6.
- 13 Bilim adamları, Türklerin yaygın bir şekilde yaşadığı "İç Asya"nın doğal kuşaklarından söz ederlerken "tundra", "orman kuşağı" ve "çöl kuşağı"nın yanı sıra "bozkır kuşakları" hakkında da ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Indiana Üniversitesinden Robert N. Taaffe, Türklerin önemli bir kısmının hayvancı ve tarımcı bir karakter kazanmasını sağlayan "bozkır kuşakları" hakkında şu önemli bilgileri vermiştir: *"Bozkır kuşaklarının merkezinde, tipik bozkır otlukları ya da kırları yer almaktadır. Kuzeye doğru,*



daha nemli olan ağaçlık bozkırın geçiş alanı, bu otlukları kışın yaprak döken ağaçların ya da kara ormanların sürekli kuşağından ayırır ve her ilki bölgenin bitki örtüsünü birleştirir. (...) Komşu geçiş alanlarına karşılık, bozkır bölgesi Karadeniz'in kuzeyinden Mançurya ovalarına kadar geniş bir otluk kuşağını kapsayan, farklı bir ekolojik sistem oluşturmaktadır. İç Asya'nın batı alanlarında, bozkırın belli başlı alt-bölümleri Ukrayna, Kuzey Kafkasya ve Güney Urallar ile uçsuz bucaksız Kazak ya da Kırgız bozkırıdır. Doğu bozkırlarıysa, Moğolistan'ın orta ve doğusundaki geniş otlukları ve Mançurya kırlarını kapsar. Ayrıca İli Irmağı'nın bereketli vadisi gibi, Çungarya'nın Tanrı Dağları ve Altay kenarlarındaki yüksek bozkırlar da, bu alanın içinde sayılmak gerekir. Neredeyse aralıksız bir ot örtüsü, bozkırın en ayırıcı niteliğidir. Bu otlukların türü ve kalitesi yer yer değişmekle birlikte, ortak özellikleri, göçebe çobanlık için bol ve kolay yararlanılan bir yem tabanı sağlamalarıdır. (...) Çoğucası, bozkırın içindeki bir alanda mayıs ayından güne kadar ardarda çeşitli ot türleri bitir ve böylelikle, geniş bir yem olanakları dizgesi sunar. Bozkırı zengin otlarından başka, topraklarının verimliliği de nitelendirmektedir. Ukrayna'dan Batı Sibirya'da Altay Dağları'nın kuzeyine kadar uzanan bir şerit içinde son derece verimli kara topraklar vardır. Sonra, doğudaki Mançurya Düzlikleri'nin ortasında önemli bir kara toprak kuşağı yeniden ortaya çıkar. Ukrayna ve Kazakistan bozkırlarının güney bölümlerinde de, hemen hemen bütün Moğolistan otluklarında olduğu gibi, görece verimli kara kestane toprakları vardır. Bozkırın kuru güney kenarlarındaysa açık kestane topraklar başattır." (Taaffe, 2000: 51-52)

- 14 Tıva ve diğer Türk topluluklarının kahramanlık destanlarında yer alan kahramanların olağanüstü özelliklere sahip "kutsal" atlarıyla buluşmalarını ve kahramanlarla atların birbirlerini sınamalarını anlatan diğer bazı bölümler için bk. Ergun-Aça, 2004: 144-148; Ergun-Aça, 2005: 125-126.
- 15 "Kültür-medeniyet kahramanları"nın Türk yaratılış mitleri, kahramanlık destanları ve efsanelerindeki bazı örnekleri için bk. Aça, 2000.
- 16 Okuyucunun, "Tanrısal bir himaye altında olduğuna inanılan bir erkek" ifadesini, Türklerin Tanrı, kağan, devlet ve millet kavramlarıyla ilgili telakkileriyle birlikte düşünmesi ve yorumlaması gerekmektedir.
- 17 Oğuz Kağan'ın mitolojik doğumu, destan üzerinde kalem oynatan araştırmacıları meşgul eden/zorlayan en önemli hususlardan birisi olmuştur. Araştırmacılar özellikle de "boğa" (çift tırnaklı hayvan) ve "Ay Kağan" üzerinde yoğunlaşmışlar ve farklı farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu farklı görüşler için bk. Aça 2003: 147-150; Bayat 2006: 53-64, 130-138, 139-143.

## KAYNAKLAR

Aça, Mehmet, 2000, "Kültür Medeniyet Kahramanları ve Türk Müzik Âletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler", *Milli Folklor*, 6 (45), Bahar 2000, 43-51.

Aça, Mustafa, 2003, *Oğuznamecilik Geleneği ve Andalip Oğuznamesi*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Arı-Haan, *Tıva Ulustun Maadrlıg Tooları*, (hızl. S. M. Orus-ool), 5. c., Kızıl 1996.

Bang, W.-G. R. Rahmeti, 1936, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı, İstanbul.

Bayat, Fuzuli, 2006, *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Durant, Will, 1996, *Medeniyetin Temelleri* (çev. Nejat Muallimoğlu), Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

Ergun, Metin, 2006, "Yaratılış Destanlarından Arı-Haan", *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, Ankara, 141-148.

Ergun, Metin -Mehmet Aça, 2004, *Tıva Kahramanlık Destanları*, 1 c., Akçağ Yayınları, Ankara.

Ergun, Metin-Mehmet Aça, 2005, *Tıva Kahramanlık Destanları*, 2. c., Akçağ Yayınları, Ankara.

Inan, Abdülkadir, 1986, *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, 3. b., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Nasırü'd-din bin Burhanhü'd-din Rabguzi, 1997, *Kıssat'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları)-I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, (hızl. Aysu Ata), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ögel, Bahaeddin, 1989, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, 1. c., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Rásonyi, László, 1988, *Tarihte Türklük*, 2. b., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Taaffe, Robert N., 2000, "Coğrafi Ortam", (çev. Mete Tunçay), *Erken İç Asya Tarihi*, (drl. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 33-59.

Taberi, 1991, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, 1. c., (çev. Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Togan, A. Zeki Velidi, 1982, *Oğuz Destanı, Resîdeddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, 2. b., Enderun Kitabevi, İstanbul.